

ӘОЖ 82.555.59

ҰЛЫЛАР ҮНДЕСТІГІ: ДУЛАТ ЖӘНЕ АБАЙ

Пергаева Эльмира Күлибай қызы,

*Шерхан Мұртаза атындағы Халықаралық Тараз университетінің доценті, ф.ғ.к.,
Қазақстан Республикасы, Тараз қ.*

Муратбаева Айғаным Сериковна,

*Тұрар Рысқұлов атындағы №20 жалпы орта білім беретін мектебінің қазақ тілі мен
әдебиеті пәнінің мұғалімі, Қазақстан Республикасы, Жамбыл облысы, Меркі ауданы*

DOI: <https://doi.org/10.5281/zenodo.15272047>

Аңдатпа. Мақалада XIX ғасырда өмір сүрген Дулат және Абай шығармаларының сабақтастығы қарастырылған.

Кілтті сөздер: Қазақ әдебиетінің тарихы, Дулаттану, Абайтану, дәстүр жалғастығы, әдеби орта, ақындық мектеп, Абай қарасөздері

Аннотация. В статье рассматривается преемственность творчества Дулата и Абая.

Ключевые слова: История казахской литературы, Дулатоведение, Абаеведение, преемственность традиций, литературная среда, школа поэзии

Annotation. The article examines the continuity of the creativity of Dulat and Abai.

Keywords: History of Kazakh literature, Dulat studies, Abai studies, continuity of traditions, literary environment, school of poetry

Қазақтың Абайдан бұрынғы әдебиеті тексіз, төркінсіз әдебиет емес еді. Халықтың ауыз әдебиеті, оның ішінде **әсіресе, поэзия** өзгеше бай, әрі өзінше көркем болатын. Өз өмірінде, тағдыры мен тұрмысында айрықша орын алған, ғасырлар **бойы мұндасы**, сырласы, әрі ақылшысы болған сөз өнерін халық аса жоғары бағалады, оны молықтырып, жетілдіріп отырды, жадында сақтады. Ерлік пен елдікті халықтың жарқын қасиеттерін жырлаған эпикалық тынысы кең, ұзақ желілі **дастандар мол** болатын. Тарихта аты-жөні мәлім жекелеген **ақындардың** творчествосы, импровизация мен айтыс өнері де **мол дамыды**. Абай соларға үңілмей, соқпай кеткен жоқ.

Кемеңгер Абай өзіне дәуір артқан, тарих жүктеген міндеттің ұлан-ғайыр кеңдігін де, мән-маңызын да мейлінше терең түсінген. Ол өзінің асқақ идеяға толы, асқан көркем шығармаларын ермек іздеп, еріккендіктен жазған **жоқ, зор** әлеуметтік мақсат көздеп жазды. Аса қуатты ақындық таланты классикалық

«АБАЙ РУХАНИ ҚАЗЫНАСЫНЫҢ ТҮРКІ ӘЛЕМІНЕ ӘСЕРІ»

ТАҚЫРЫБЫНДАҒЫ ХАЛЫҚАРАЛЫҚ ҒЫЛЫМИ - ТЕОРИЯЛЫҚ КОНФЕРЕНЦИЯНЫҢ

әдебиеттердің тәжірибесіне иек артуы, уақыт рухын, тарих тамырының соғысын қалтқысыз сезінуі **оның** сол мақсатына жетуіне мүмкіндік берді.

Ұлы Абайды қазақ төл жазба әдебиетінің атасы деп танығанымызға ғасырға жуық уақыт өтті. Абайдың өмір сүрген ортасы, ақындық айналасы, батыс пен шығыс әдебиетінің ойшылдарына қатысты мәселелердің көпшілігінің басы ашылып, дәлелденіп жатыр. Біз Абайды шығыстың, әсіресе, орыстың классикалық әдебиетінің творчестволық тәжірибесі мен реалистік принциптерінен тағылым ала отырып, бүкіл әлемдік поэзияның деңгейіне көтерілді. Сөйтіп ол туған халқының мәдени тарихында тұтас дәуір құрады деп келдік. Ал ақынның алдында кімдер тұр деген сауалға жауапты алыстан іздедік. Олар батыстың Гете Байрон, Пушкин, Лермонтовтары мен шығыстың Фердауси, Науаи, Шамси және тағы басқалары. Әлем әдебиеті классиктерінің қатарындағы данышпан ақынның батыс пен шығыс әдебиетін жете меңгеруі логикалық заңдылық. Ал, оған топырағынан әсер етуші ақындар болмады деу үлкен қате пікір. Абайға ең бірінші әсер еткен жыраулар поэзиясы. Ал жыраулықтан ақындыққа өткен дәуірден мысалға алатын болсақ, өзінен бір буын бұрын өмір сүрген Дулат, Шортанбай, Мұраттардың отты жырлары. Әсіресе, Дулат Бабатайұлының айшықты жырлары деп айтуымызға болады. Себебі, Мұхтар Әуезов «Абай жолы» роман-эпопеясының алғашқы нұсқасы «Абай жолы» романында Дулат деп беріп, оны Абайға ақылшы аға ретінде әдемі суреттеген. Оны көркем шығарма дейін десек, М.Әуезов өз сөзінде: «Абай өмірі мен «Абай» романының айырмашылығы жоқ. Романдағы адам, жер, су, уақиға бәрі дәлме-дәл. Сөйтіп, роман шын тарихшыға қосымша. Шын тарих – тарихи романға қосымша беріп отырады» [1, 146.]. Бұның өзі біздің сүйенген негізіміздің бір дәлелі. Дулат пен Абай жайлы сөз қозғағанда, біздің келіп тірелетін жеріміз Абайдың «Біреудің кісісі өлсе, қаралы–ол» деген өлеңіндегі:

Шортанбай, Дулат пенен Бұқар жырау,

Өлеңі бірі – жамау, бірі – құрау.

Әттең, дүние-ай, сөз таныр кісі болса,

Кемшілігі әр жерде-ақ көрініп тұр-ау! – [2, 66б.]

деген тіркестер. Осыны негізге алған кейбір ғалымдар Дулатты Абайға маңайлатқысы келмейді. Бұл сауалға сыншы Т.Шапай былай деп жауап береді: «Абай – Шортанбай, Дулат пенен Бұқар жырауды бекерге ауызға алмайды. Бұлар – сарай ақындары емес. Абай жек көретін, ел ақтап өлең айтқан, сөз

«АБАЙ РУХАНИ ҚАЗЫНАСЫНЫҢ ТҮРКІ ӘЛЕМІНЕ ӘСЕРІ»

ТАҚЫРЫБЫНДАҒЫ ХАЛЫҚАРАЛЫҚ ҒЫЛЫМИ - ТЕОРИЯЛЫҚ КОНФЕРЕНЦИЯНЫҢ

қадірін кетірген қатардағы өлеңшілер емес. Бұлар күмәніңіз болмасын – Абай үшін, өзінің алдында өткен қазақ ақындарының ішіндегі ең қадірлі есімдер. Бұқар, Дулат, Шортанбайды – «мансұқтау» – таза эстетикалық тұрғыдағы «терістеу». Бұл айталық, Шортанбай, Дулат шығармаларының әлеуметтік сипаттарын, өзіндік шындығы мен әсемдігін жоққа шығару емес. Жаңа поэтиканың туғанын жариялау. Осы фактіні жұрт санасына сіңіру үшін нақ солардың беделдері қажет болды деп түсіну керек» [3, 153б.]. Ал профессор М.Мырзахметов «Екі күймек бір жанға әділет пе?» деп аталатын мақаласында: «Қазақтар арасында кеңінен танылған Дулат жырау шығармаларын Мәулекей қазақ ішінде молдалық етіп жүрген жылдарында жинастырғанға ұқсайды. Осы тұста мұсылмандар арасында панисламистік уағыздың кең өріс алуына орай ол 1880 жылы Шал ақынның, Шортанбайдың және өзінің өлеңдеріндегі ақырет қамы, ақыр заманды жыр еткен туындыларын жамап-құрап, тіпті текстологиялық жағынан өңін айналдырып, бұлар Дулат өлеңдері болмаса да, Дулат атынан «Өсиетнаманы» жариялатып жібереді. «Өсиетнамадағы» діншілдік сарын тіпті патша өкіметінің цензура комитетін сескендіруі себепті, олар кітаптағы көптеген өлең жолдарын алып тастап, кей беттерін тергізіп, қайта өзгерткізуіне (ЦГИАЛ, фонд – 777, опись 3, 1880, дело №10, л. 182-184) көп нәрсенің астарлы сыры жатыр. Яғни, Дулат мұрасының өз заманында жаңылыс танылып, біздің заманымызда қате бағалануының басты себебін де, бірінші рет мұра ретінде әділетсіз күйі де жыраудың өмір сүрген заманындағы саяси-әлеуметтік тарихи оқиғалар мен отаршылдық саясаттың бағыт-бағдарымен тікелей байланыста ала отырып қарастырғанда ғана түсіне алмақпыз.

Ал «Өсиетнама» жарияланып жарық көрген жылы отыз бес жастағы жігіт ағасы Абайдың ғылым жолына түсіп, іштей түлеп, қорлану жолында «Ғылымды іздеп, дүниені көздеп, екі жаққа үңілген» заманы болатын. Осыдан сегіз жыл өткен соң, яғни 1888 жылы Абай «Біреудің кісісі өлсе, қаралы– ол» деген атақты өлеңін жазды. Сонда:

*Шортанбай, Дулат пенен Бұқар жырау,
Өлеңі бірі – жамау, бірі – құрау.
Әттең, дүние-ай, сөз таныр кісі болса,
Кемшілігі әр жерде-ақ көрініп тұр-ау, –*

деп Дулат өлеңіне де өткір сыншыл пікір білдіргенде сүйенген дәлелі Мәулекей қолынан шыққан «Өсиетнамадағы» Дулат атынан құрап-жамап

берілген өлең табиғатын айтып отыр емес пе екен деген ой маза бермейді» [4, 118б.] – деп өзінше тұжырым жасайды. Әрине, Абай – сыншы. Ол тек жекелеген ақындарды ғана емес, бүкіл қоғамды сынады. Қазақ әдебиетіне жаңаша жол салып, рухани төңкеріс жасаған Абай өзінің алдындағы ақындарға былай сын айтуы заңдылық. Осы арада басын ашып айта кетер бір мәселе, Абай өзінен бұрын өмір сүрген ірі ақындардың өлеңдерінің «бірі – жамау, бірі – құрау» дегенде, осы күнгі кейбір зерттеушілер айтып жүргеніндей оларды жоққа шығарудан аулақ. Бұл бар болғаны кімге болсын, неге болсын сын көзімен қарайтын, өлеңді «сөз патшасы» деп түсінген Абайдың, сол патша сөздің мәртебесі төмендемей, бөгде сөзбен арасы былғанбай, саф тазалығын сақтауын қалаған қатал сыншылдықтан туған талғампаздық талабы, әр өлеңнің «тілге жеңіл, жүрекке жылы тиіп, жұп-жұмыр тегіс келсін айналасы» деген ақындық тілегі. Абай бұл ақындардың қай-қайсысын да жоғары бағалаған, солардан үйренген. Салыстырып көріңіз, сөз сенімділігі үшін бір ғана мысал келтірелік:

Дулат ақынның:

*Мөңіреп жұртқа ой қайтты,
Бұзауы өлген сиырдай [5, 105б.]*

немесе

*Саудагер сарттай қайтты өмір,
Құмар ойнап ұтылған [5, 105б.]*

сияқты образға толы тіркестерін Абай ақынның:

*Адасқан күшік секілді,
Ұлып жұртқа қайтқан ой [2, 72б.]*

деген өлең жолдарынан ажырата алмаймыз. Абай Дулат тапқан ойдың жалғаушысы, дамытушысы іспетті. Дулаттан бір бұл ғана емес, осы тәріздес бірнеше ой алып, оны өз шығармасында өзгеше өң беріп, құлпырта пайдаланып жатса, Абай ондай ақынды қайтіп жоққа шығармақ.

Сонымен бірге екі ақынның тағы бір тоғысатын тұсы жеке руларға соқтықпай, қазақ халқын тұтастай алып, сыни көзқараспен сөз сомдауы.

Дулаттың:

*Әуелгі қазақ деген жұрт,
Миығыңды көрсетпей,
Ұстарасыз өскен мұрт – [5, 91б.]*

деген бастапқы жолдар Абайдың:

«АБАЙ РУХАНИ ҚАЗЫНАСЫНЫҢ ТҮРКІ ӘЛЕМІНЕ ӘСЕРІ»

ТАҚЫРЫБЫНДАҒЫ ХАЛЫҚАРАЛЫҚ ҒЫЛЫМИ - ТЕОРИЯЛЫҚ КОНФЕРЕНЦИЯНЫҢ

*Қалың елім, қазағым, қайран жұртым,
Ұстарасыз аузыңа түсті мұртың.
Жақсы менен жаманды айырмадың,
Бірі қан, бірі май боп енді екі ұртың – [2, 286.]*

дегенімен сабақтасып жатса, «Бірі қан, бірі май боп енді екі ұртың» дейтін тармақтың тамыры Жанақтан тартылады:

*Бір ұрты май болғанда, бір ұрты қан,
Екі мінез адам зой түсі суық [6, 160б.].*

Бұл өлеңдерде айтылып тұрған «ұстарасыз өскен мұрт» сол кездегі қазақ халқының саяси ахуалына, түкке түсінбейтін көрсоқыр надандығына налыған ақындардың жан айқайы десек те болады. Ұлы Абай «Қайран елім, қазағым, қайран жұртым» өлеңінде, ел ішіндегі жағымсыз мінез-құлықтар, өсекшілік, мақтаншақтық, еріншектік, арамтамақтық, өтірікшілдік, озбырлық және тағы басқа жауыздық атаулыны сынаса, енді бір өлеңінде ақын көп наданмен алысып, өзін күрес майданында жеңілген жандай сезініп:

*Мұндай елден бойың тарт,
Мен қажсыдым, сен қажсы.
Айтып-айтып өтті қарт,
Көнбеді жұрт, не лажсы? – [2, 141б.]*

дейді. Дулат та Абай сияқты өз кезінде халықтың береке-ынтымағын кетірген алтыбақан алауыздығын «бәленің отын үрлеген ел басшысы сан пысықтарды барынша қатты сынады.

*Ер шөгін есер ер жетті,
Дұрыс бастар басшы жоқ,
Әділетке шөлдетті – [5,107б.]*

деп замана жайын кеңінен тербете сөз қылды.

Жалғыз ел билеу, заң-сот істеріне қатысты ғана емес, өзге сәттерде де екі алыптың үндес, идеялас тұрғанын көреміз. Мысалы, ақынға, ақындыққа екеуі де қатаң талап қояды. Дулат:

*Жыршының аты жыршы ма,
Әркімнен өлең жаттаса.
Сөз –жібек жіп, жыр – кесте,
Айшығы айқын көрінбес,
Өрнексіз қылып баптаса ... [5,72б.]*

десе, Абай:

«АБАЙ РУХАНИ ҚАЗЫНАСЫНЫҢ ТҮРКІ ӘЛЕМІНЕ ӘСЕРІ»

ТАҚЫРЫБЫНДАҒЫ ХАЛЫҚАРАЛЫҚ ҒЫЛЫМИ - ТЕОРИЯЛЫҚ КОНФЕРЕНЦИЯНЫҢ

Өлең - сөздің патшасы, сөз сарасы,

Қиыннан қиыстырар ер данасы.

Тілге жеңіл, жүрекке жылы тиіп,

Теп-тегіс жұмыр келсін айналасы – [2, 636.]

деген талап қояды. Бірақ «тілге жеңіл, жүрекке жылы тиген» сөз патшасын қалың жұртшылық түгел қабылдап жатыр ма? Абайдың:

Айтушы мен тыңдаушы көбі надан,

Бұл жұрттың сөз танымас бір парасы [2,636.]

деп зар илегені және белгілі.

Кім жалғыз, бұл жалғанда – есті жалғыз,

Мұңдасар болмаған соң бір сыңары.

Жалтаңдап жалғыз Абай өткен жоқ па ?

Қазақтан табылды ма соның нары ?

Өлеңімен жұбатты өзін-өзі,

Еңбегі еш, іші беріш, жүзі сары.

Сөзін ұғып, ақылын алмаған соң,

Патша қойса, не керек қазақ шары – [6, 1306.]

деп Шәкәрім айтқандай, ұлы Абай «сөзімді айналама жеткізе алмадым, ұғып тындар адам аз» деп күңіренсе, осы ойды Дулаттан да көреміз. Ол бірде:

Бәрі тегін, жер тезек,

Қайсысын таңдап алайын,

Асыл сөзден бұл кетті... – [5,1066.]

дей келіп, сол асыл сөзді айтатын да, тындайтын да кісі жоқ ылғи «қылығың, қылжақ туысқан, қырт пен мылжың ағайын десе, тағы бірде:

Ел құлағы саңырау,

Кімге айтамын сөзімді...

Бәрін айт та, бірін айт,

Ұғынар мұны ел қайда? – [5,1096.]

деп заман жайын толғап, ел билеген ұлықтар мен қадірі асқан жақсыларды сынап, «қармайтұғын талы қалмай, тереңге сүңгіген елі» туралы «түнде ұйқы бермеген көзінен төккен арманын айтады. Бұл Дулат пен Абайдың ортақ зары, заманы, ортасы тудырған шындық үні.

Жалпы Дулаттың басқа замандастарынан ерекшелігі – өмірді сырттай ғана бақылап жырлау емес, оған іштей еніп, әр адамның мінез-құлқын ащы мысқылмен әжуалап немесе сылдыр сөзбен сыдыртып емес, бай теңеулер,

эпитеттермен бірге соны образдар жасау арқылы жаңашылдық тұрғысынан көрінуі.

Дулат жырларының тағы бір өзіндік ерекшелігі – қазақ халқын тұтастай алып қатал сынға алуы. Ол Қашқари өмір сүрген түркі дәуірінен бастау алып, ұлы Абай салған қазақтың төл жазба әдебиетіне дейінгі дәуірге желі болып тартылған айшықты жырлар мен отты ойлар тудырған айтулы абыз болған. Ол – нағыз ақындық үлгіде өлең жазып, оның негізін салды деп айтуға әбден лайық адам. Дулат – қазақ төл жазба әдебиетінің алғашқы нышандарын тудырған ұлы реформатор. Профессор Рабиға Сыздықованың пікіріне сүйенсек: «Дулат – Абайға дейінгі қазақ ақындарының ішінде жазба поэзияға біртабан жақын келген, Европа мен орыс мәдениетінде классикалық поэзия деп аталатын өлең сөздің біраз белгілерінің қазақтағы бастауыш танытқан ақын. Қазақ поэзиясы Абайға дейін ауызша жаралып, ауызша таралған, тілі ауыз әдебиеті тілінен өзгеше түсетін, авторлы поэзия болды, қазіргі жазба поэзияны бастаушы – Абай десек, Абайдың тақыр жерден өнер таппағанын және білуіміз керек.

Қазақ жазба поэзиясының алғашқы нышандары Дулат өлеңдерінен көрінеді. Іргетасты қалаған Абай болса, соны қалау кезеңі туғандығын, қалайша қалаудың алғашқы үлгілерін көрсеткен Дулат деп айтуымызға әбден болады» [7, 214б.].

Қазақ жазба әдебиетінің қайнар көзі Абай болса, ол Дулат жырларынан бастау алып жатыр деп түсінуіміз керек. Ол – жазба әдебиет пен ауыз әдебиетін жалғап тұрған алтын көпір іспетті.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Қанапияұлы Ә. «Абайтану курстары». М.Әуезовтің ҚазМҰУ-де оқыған лекцияларынан //Қазақ тілі мен әдебиеті. – 1993. – №7- 9. –12-14 =б.
2. Құнанбаев А. Екі томдық шығармалар жинағы. Т.1. – Алматы: Жазушы, 1986. – 304 б.
3. Шапай Т. Анық Абай // Жұлдыз. – 1999. – №2. – 153-157 =б.
4. Өмірәлиев Қ. Абай афоризмі. – Алматы: Қазақстан, 1993. – 128 б.
5. Бабатайұлы Д. Замана сазы: Өлеңдер мен дастандар /Құраст., баспаға әзірлеген Қ.Өмірәлиев. – Алматы: Жазушы, 1991. – 160б.
6. Ай, заман-ай, заман-ай... (Бес ғасыр жырлайды) II томдық /Құраст., М.Мағауин., М.Байділдаев. – Алматы: Қазақ баспасөз жөніндегі Мемлекеттік Комитеті бас редакциясы. – РББ. 1991. – Т. 1. – 384 б.
7. Абай. Энциклопедия. Р.Сыздықованың мақаласы. – Алматы: Атамұра, 1995. – 720 б.